

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ І
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «Особливості впливу комунікативних здібностей особистості
на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї
з посиленою військово-фізичною підготовкою»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M20 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Тімошенко Світлана Юріївна

Науковий керівник:
Логвіна Оксана Анатоліївна
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
практичної психології

Рецензент:
Дідик Наталія Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ НА ВНУТРІШНЬОГРУПОВІ СТОСУНКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В ЛІЦЕЇ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ	8
1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення комунікативних здібностей учнів підліткового віку.....	8
1.2. Психологічні особливості внутрішньогрупових відносин у підлітковому віці.....	17
1.3. Основні соціально-психологічні чинники групової взаємодії здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.....	25
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ВНУТРІШНЬОГРУПОВІ СТОСУНКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В ЛІЦЕЇ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ	32
2.1. Методичне забезпечення дослідження особливостей впливу комунікативних здібностей особистості на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.....	32
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	41
2.3. Тренінгова програма щодо оптимізації внутрішньогрупових стосунків та покращення психологічного клімату в колективі.....	48
Висновки до другого розділу.....	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день, у сучасному світі технічного прогресу, надшвидкими темпами розвиваються засоби масової інформації та комунікації, комп'ютерні технології, змінюються способи задоволення інформаційних потреб людини та форми проведення дозвілля. Як наслідок, це призводить до того, що все менше часу людина приділяє міжособистісному спілкуванню віч-на-віч. Особливо це стосується дітей підліткового віку, які значну частину свого життя проводять за іграми в мобільних телефонах, ігрових приставках, комп'ютерах і т.д. Така ситуація однозначно негативно позначається, як свідчать дані медичних досліджень, на здоров'ї дітей, а також стає загрозою для формування умінь підлітків успішно діяти у соціальних ситуаціях, які передбачають згоду, дружні стосунки, спільну діяльність. Тому, почуваячись комфортно у віртуальному світі, діти у реальному житті часто переживають почуття тривожності, невпевненості та самотності [7; 48].

Дослідженню проблеми розвитку комунікативної компетенції у підлітковому віці приділяли увагу такі вчені як: Г. Андреева, Л. Петровська, Є. Руденський, О. Леонтьєв, В. Кан-Калик та ін. Розвитку та формуванню комунікативної компетенції у підлітковому віці присвячено наукові доробки Г. Артем'євої, Б. Ананьєва, Б. Ломова, Г. Уїддоусон, С. Знам'янської, С. Єнікєєва, І. Кравченко, І. Кузьменко та ін. Особливості спілкування учнів у процесі виховання особистості розглядають у своїх працях А. Мудрик, О. Скрябіна та ін. Форми, методи, прийоми формування комунікативних умінь та навичок представлені в науково-методичних дослідженнях, авторами яких є А. Гольдштейн, Т. Гончаренко, Д. Джонсон, В. Хомик, К. Фопель та ін. У цих наукових працях особлива увага звертається на інтерактивні ігри, вправи, тренінгові заняття, які, за твердженнями дослідників, є найбільш ефективними у процесі формування комунікативних умінь та навичок особистості. Науковими дослідженнями Л. Божович, Л. Виготського, Т. Драгунової, І. Дубровіної, Д. Ельконіна, В. Мухіної, Д. Фельдштейна, Е. Еріксона та ін.

доведено, що сенситивним періодом для формування комунікативної компетентності є молодший підлітковий вік, для якого притаманні посилення потреб у спілкуванні, розширення соціальних контактів, прагнення до самоствердження, активна участь у житті суспільства [14; 89].

Досліджувана тема актуальна, тому що особливо важливим елементом людського співжиття та взаємовідносин є психологічні контакти та спілкування. Потреба в контакті з подібними до себе існує й у тваринному світі, однак спілкування – це набуток суспільного буття людини. Саме завдяки спілкуванню людина пізнає світ та власну духовність, підтримує психологічний зв'язок з іншими людьми через засоби масової комунікації і безпосередні стосунки, адже без цього важко зберегти емоційний життєвий статус.

На нашу думку, актуальність теми підтверджує ще й те, що наше життя неможливе без щоденного спілкування. Воно залежить від комунікативних здібностей, а на це, в свою чергу, впливають індивідуальні особливості особистості. Тому, проблему психології спілкування розробляли наші видатні психологи, такі як: Л. С. Виготський, В. Н. Мясіщев, Б. Г. Ананьєв, а також зарубіжні психологи: Зігмунд Фрейд, Джордж Хоуманс, Джорджем, Герберт Мід, Гарольд Гарфінкель.

Спілкування історично склалося в процесі спільної діяльності людей, але спочатку відіграло допоміжну роль: організовувало і супроводжувало певні дії. З ускладненням діяльності людська комунікація набуває відносної самостійності, починає виконувати специфічну функцію передачі наступним поколінням форм культури та суспільного досвіду. В онтогенезі спілкування також поступово стає особливою діяльністю. Задовольняючи потребу в спілкуванні, дитина оволодіває мовленням, освоює культуру, соціальні норми, в цілому вибудовує образ світу та свого особистого «Я» [14; 49].

Метою людського спілкування є задоволення індивідами своїх соціальних та духовних потреб. Основними мотивами спілкування є потреби у пізнанні та самопізнанні, в духовному і емоційному контактах, у безпеці, психологічному захисті, визнанні та престижі. В процесі спілкування відбувається перехід

людини від одного рівня життя до іншого. Спілкуючись, вона виявляє себе індивідом і реалізує власні прагнення бути особистістю, громадянином, професіоналом.

Отже, актуальність обраної проблеми, її недостатнє теоретичне висвітлення та емпіричне вивчення, а також соціально-психологічна значущість і зумовили вибір теми дослідження «Особливості впливу комунікативних здібностей особистості на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою».

Об'єкт дослідження: комунікативні здібності особистості.

Предмет дослідження: особливості впливу комунікативних здібностей особистості на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Мета дослідження полягає у розкритті та теоретико-емпіричному обґрунтуванні особливостей впливу комунікативних здібностей особистості на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз впливу комунікативних здібностей на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

2. Емпірично дослідити психологічні особливості внутрішньогрупових стосунків здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

3. Розробити тренінгову програму щодо покращення та гармонізації внутрішньогрупових стосунків здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано наступний комплекс теоретичних та експериментальних методів. *Теоретичні:* аналіз, синтез, узагальнення, класифікація та систематизація сучасних наукових та емпіричних досліджень з психологічних особливостей комунікативних

здібностей; *емпіричні методи*: опитувальник структури темпераменту В. М. Русалова; тест «Оцінка комунікабельності та організаторських здібностей» (КОЗ); проєктивна методика «Дерево» Джона і Дайана Лампен, метод «Соціометрії» Я.Л. Морено.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у розширенні та поглибленні наукових знань про специфіку спілкування підлітків в умовах навчання у військовому ліцеї. Отримані результати можуть використовувати представники соціально-психологічної служби, викладачі військового ліцею, офіцери-вихователі та інші, щодо профілактики та корекції порушення спілкування здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

База дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2020-2021 навчальних років. Вибірку дослідження склали здобувачі освіти Кам'янець-Подільського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою (n=26). Вік досліджуваних становив 14–16 років.

Апробація та впровадження результатів. Основні теоретичні положення та практичні результати роботи обговорено на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (15 лютого 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (23 квітня 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у сучасній психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія» (22-23 квітня 2021 р., м. Суми), Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2020 році (5-6 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський), Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні соціально-психологічні підходи до збереження психічного здоров'я особистості» (12 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології:

досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. (26 жовтня 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (17 листопада 2021 р., м. Кам'янець-Подільський).

Публікації:

1. Тимошенко С. Ю. Внутрішньогрупові стосунки та міжособистісне спілкування учнів ліцею у військовому колективі. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*, 23 квітня 2021 р. : Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 81–85.

2. Тимошенко С. Ю. Особливості впливу комунікативних здібностей на внутрішньогрупові стосунки учнів підліткового віку. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі*, 15 лютого 2021 р.: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 128–132.

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел з 108 найменувань, 4 додатків. Повний обсяг роботи становить 97 сторінок.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати нашого теоретичного та емпіричного дослідження особливостей впливу комунікативних здібностей особистості на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою, можна зробити наступні висновки:

1. Доцільність вивчення психологічних особливостей комунікативних здібностей учнів ліцею у підлітковому віці зумовлена наступними факторами: по-перше, підлітковий вік є важливим етапом розвитку комунікативних здібностей; по-друге, особистісне зростання залежить від набутих у підлітковому віці навичок розв'язання завдань, адекватних власному потенціалу та його належному усвідомленню.

У підлітковому віці особливого значення набуває питання комунікації та міжособистісних взаємин. Інтимно-особистісне спілкування з однолітками стає референтно-значущою діяльністю. Для підлітків важливо самоствердитись, зайняти гідне місце у колективі та бути визнаним. І це вимагає необхідного рівня комунікативних здібностей. Також, для учнів підліткового віку актуальними є здатність встановлювати нові контакти та ініціювати розмову, діалогічне спілкування, майстерність будувати монолог, уміння слухати та впливати на оточуючих людей; здатність опиратись на етичні основи спілкування, навички поведінки у конфліктній ситуації, комунікативні навички.

Вченими доведено, що формування комунікативних здібностей підлітків відкриває їм нові можливості в розв'язанні проблем їх подальшого особистого життя. Групова взаємодія є важливою характеристикою сумісної діяльності учнів ліцею, визначає процес спілкування між ними і ефективність організації навчальної підготовки та міжособистісної взаємодії. Обґрунтовано основні психологічні чинники групової взаємодії у військовому колективі: на рівні індивідуальної свідомості члена групи – це професійна ідентичність та сприйняття і прийняття ним групових норм; на рівні групової свідомості та групової динаміки – це особливості групоутворення та розвитку військових рот

та взводів, різні соціально-психологічні явища, які мають місце у військовому колективі. Застосування різних методів досліджень дає нам змогу визначити соціально-психологічні чинники, які впливають на групову взаємодію учнів ліцею.

2. Для дослідження впливу комунікативних здібностей на внутрішньогрупові стосунки здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою нами було використано комплекс взаємодоповнюючих психодіагностичних методів: опитувальник структури темпераменту Русалова, тест «Оцінка комунікабельності та організаторських здібностей» (КОЗ), проєктивна методика «Дерево» Джона і Дайана Лампен, метод «Соціометрії» Морено.

Опрацювавши результати методик можна узагальнити, що 8% учням ліцею характерна висока емоційність в комунікативній сфері, висока чутливість до невдач у спілкуванні (опитувальник «Структура темпераменту Русалова»), 26 % учнів ліцею відчують відстороненість від навчального процесу, тривожність та замкнутість, що пов'язані як із комунікативними задатками, так і з процесом адаптації та пристосування до нового колективу (методика «Дерево») і 31 % учнів ліцею мають низький рівень контактності та 42% – низький рівень організаторських здібностей, що, ймовірно, і впливає на міжособистісні на внутрішньогрупові відносини в колективі (методика КОЗ). За допомогою «Соціометрії» було визначено соціальний статус учнів ліцею в представленій групі, а саме «Зірки» – 15 %, «Прийняті» – 73 %, «Неприйняті» – 12 %, «ізольованих» учнів ліцею немає. Не було також досліджуваних, які відмовились зробити вибір.

Емпірично досліджено, що учнів ліцею посідають різне становище в міжособистісних стосунках та, відповідно до статусу, яким володіють у них з'являється відповідний тип відносин з оточуючими. Саме їх особистісні та комунікативні якості й характеристики вирішують цей тип відносин і статус в групі. Для них має важливе значення соціальне оточення, атмосфера у групі та соціометричний статус, який визначає ставлення, оцінку ровесників та

міжособистісні стосунки між ними.

3. Найбільш ефективним методом розвитку особистісних якостей, рівень прояву яких впливає на соціальний статус, є тренінг. На основі вивчення та аналізу теоретичного матеріалу і проведеного експериментального дослідження нами розроблена авторська тренінгова програма під назвою «Адаптація та підвищення групової згуртованості здобувачів освіти в ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою». Саме тренінг є дієвим методом усвідомлення свого Я, розвиток рефлексії, відчуття власної неповторності, прийняття себе, покращення і самовдосконалення учнів ліцею, самопізнання, самореалізації, формування об'єктивної самооцінки і підвищення соціального статусу, який однозначно зумовлює процеси становлення особистості.

Результати даного дослідження мають практичне значення і можуть бути впроваджені у практику, а також застосовані для подальшого дослідження особливостей комунікативної сфери, що пов'язані із внутрішньогруповими стосунками. Емпіричні дані та інформацію, що містить у собі робота можуть використовувати офіцери-вихователі, вчителі та психологи для згуртування і розвитку класного колективу та успішної адаптації учнів ліцею в умовах освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авермат Е. Соціальний вплив у малих групах. Київ, 2001. С. 504–547.
2. Алмазова С. Л. Методы психологической диагностики. М., 1993 С. 53–56.
3. Андреева Г. М. Социальная психология: учеб. пособ. Москва: Аспект Пресс, 2004. 214 с.
4. Андреева Г. М. Соціальна психологія. Київ: Аспект-Пресс, 2002. 230 с.
5. Андросюк В., Малоголова О., Юрченко-Шеховцова Т. Превенція ігрової залежності в молодіжному середовищі: методичні рекомендації. К.: Національна академія внутрішніх справ, 2020. С. 5–8.
6. Бабич Л.М. Проблема формування громадянських та соціальних компетентностей підлітків в процесі соціально-педагогічної комунікації. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* № 1 (339). Ч.1. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. С. 22–30.
7. Балашова С. П., Васильєв С. П., Дубровинський Г. Р. Практичний курс військової психології: навчальний посібник. Частина 2. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 172 с.
8. Басаргина Д. В., Семенова Т. В. Игры в тренинге. Любимые рецепты успешного тренера. СПб.: Речь, 2010. 174 с.
9. Безпалько О., Савич Ж. Спілкуємось та діємо: навч.-метод, посіб. Київ: Навчальна книга, 2002. 140 с.
10. Берн Е. Лідер і велика група: Про структуру і динаміку громадських організацій і груп. М. : Академія, 1998. 256 с.
11. Бігун Н. Теоретичні засади формування комунікативної компетенції у підлітковому віці [Електронний ресурс]. Режим доступу: <file:///C:/Users/ПК/Desktop/Тренінг%20комунікативності/1.pdf>
12. Білоцерківська Ю., Ільїна Ю., Доля І. Аналіз життєвих цінностей сучасних підлітків в контексті проблеми психологічного здоров'я нації. *National Health as Determinant of Sustainable Development of Society:*

monograph. School of Economics and Management in Public Administration.
Bratislava, 2021. С. 297–307.

- 13.Бодалева А. У підлітка: практикум. К., 1982. 63 с.
- 14.Божович Л. Проблемы формирования личности. М.: Педагогика, 1995. 264 с.
- 15.Бойко О. В., Миценко Д. В., Романишин А. М. Психолого-педагогічний практикум лідерства командира взводу (роти): навчально-метод. посібник. Львів: АСВ, 2009. 153 с.
- 16.Боровець О. Тренінг формування комунікативної компетентності підлітків [Електронний ресурс]. Режим доступу: file:///C:/Users/ПК/Desktop/Тренінг%20комунікативності/znpudpu_2009_3_5.pdf
- 17.Браун Р. Міжгрупові відносини. М., 2001. С. 548–578.
- 18.Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: підручник для вузів. СПб.: Пітер, 2005. 351 с.
- 19.Варій М. Психологія: навч. посіб. [2-ге вид.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
- 20.Виготський Л. С. Психологія розвитку дитини. Москва, 2004. 93 с.
- 21.Виштеюнас Г. В. Формування особистості сучасного підлітка. *Практична психологія та соціальна робота.* №4. 2009. С. 21–22.
- 22.Військова психологія і педагогіка: підручник / За заг. ред. Л. А. Снігур. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 576 с.
- 23.Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. [Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін.]. Київ: Просвіта, 2001. 280 с.
- 24.Волков И. П. Методы социометрических измерений в социально-психологических исследованиях. Л.: ЛГУ, 1970. 215 с.
- 25.Волошина Н. В. До питання про структуру комунікативних здібностей особистості. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* №12. К.: КНУ, 2012. С. 114–117.

26. Волошина Н. В. Дослідження комунікативної компетентності осіб підліткового віку. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* №14. К. : КНУ, 2012. С. 38–40.
27. Гаркавенко Н., Доскач С. Вплив карантинних обмежень на соціалізацію сучасних підлітків. *Молодий вчений: психологічні науки.* № 4 (92). Херсон, 2021. С. 162–170.
28. Горбатенко А. С. Методика определения структуры малой группы с помощью формализованного анализа межличностных выборов. *Вопросы психологии.* № 4. М., 1984. С. 112–118.
29. Данилко Л. Чи міцний наш колектив? *Психолог.* № 14. К., 2009. С. 11–13.
30. Джонсон, Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2003. 288 с.
31. Донцов А. І. Психологія колективу. М.: Вид-во МДУ, 1984. 150 с.
32. Заброцький М. М. Вікова психологія. До. : МАУП, 1998. 240 с.
33. Заброцький М. М. Основи вікової психології: навчальний посібник. Тернопіль: Навч. книга, 2001. 320 с.
34. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 360 с.
35. Золотовицкий Р. А. Социометрия. Я. Л. Морено. М., 2007. 348 с.
36. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. СПб. : Питер, 2009. 576 с.
37. Караяни А., Сыромятников И. Прикладная военная психология: учебное пособие. СПб.: Питер, 2006. 480 с.
38. Кірсанова С. С. Формування міжособистісних взаємин студентської молоді в полікультурному просторі закладів вищої освіти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету.* Серія «Педагогіка». Мелітополь, 2020. № 2 (23). С. 36–41.
39. Коджаспірова Г. М. Педагогічний словник., 2001. М.: Academia, 2001.

260 с.

40. Коломінський Я. Л. Психологія взаємин у малих групах (спільні смаки й вікові особливості). Мінськ, 1976. 273 с.
41. Комар З. Психологічна стійкість воїна: підручник для військових психологів. Київ: Stabilization Support Services, 2017. 184 с.
42. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. *Світло*, 2003. № 2. С. 37–44.
43. Кон И. С. Психология ранней юности: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1989. 93 с.
44. Кон І. С. Психологія старшокласника. М. : Педагогіка, 1989. 72 с.
45. Конанко О. Соціально-емоційний розвиток особистості. К. : Освіта, 1998. 255 с.
46. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра. Київ: Міленіум, 2006. 68 с.
47. Корніяка О. М. Психологія комунікативної сфери учня : навч. посібн. К. : Освіта, 2008. 336 с.
48. Крайг Г. Психология развития. СПб. : Питер, 2003. 748 с.
49. Кричевський Р. Л. Соціальна психологія малої групи. М. : Аспект-Пресс, 2001. 239 с.
50. Кулакова Л., Кулаков Р. Майбутнім психологам про життєві проблеми і орієнтири сучасного підлітка. Філософія освітнього простору: психологічний вимір: колективна монографія. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. С. 175–200.
51. Культура сучасного уроку / Под ред. Н. Є. Шуркова. М., 1997. 87 с.
52. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 381 с.
53. Лутошкін Л. М. Емоційні потенціали колективу. К., 1998. 130 с.
54. Наконечний В., Клименко В., Копаниця Н. Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань: збірник інформаційно-аналітичних

- матеріалів. К. : Соціально-психологічний центр ЗСУ, 2013. 56 с.
- 55.Насниокская Е. Е. Методы изучения мотивации личности: опыт исследования личностно-смыслового аспекта мотивации. М., 1988. 117 с.
- 56.Некрасова В.О. Психологічні особливості міжособистісних стосунків у групах підлітків та старшокласників. *Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку*: збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Жана Піаже. Кропивницький, 2021. С. 130–133.
- 57.Немов Р. С. Психология: учеб. пособ. М. : Владос, 1999. 608 с.
- 58.Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология: учебник. М. : Российское педагогическое агентство. 1996. 374 с.
- 59.Олійник Н. А. Соціальні норми та відхилення у юнацькому віці. *Психологічне здоров'я персоналу організацій: проблеми та технології забезпечення*: XIV Міжнародна науково-практична онлайн-конференція з організаційної та економічної психології. Київ, 2020. С. 1–8.
- 60.Орбан-Лембрик Л. Е. Психология професійної комунікації. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 528 с.
- 61.Орбан-Лембрик Л. Е. Психология управління: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 544 с.
- 62.Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психология: підручник. У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психология особистості і спілкування. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 464 с.
- 63.Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психология: підручник. У 2 кн. Кн. 2: Соціальна психология груп. Прикладна соціальна психология. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 464 с.
- 64.Оцінка соціально-психологічної придатності військовослужбовців сержантського та старшинського складу: метод. посібник. Київ: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗСУ, 2013. 114 с.
- 65.Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. Основи практичної психології:

- підручник. Київ, 1999. 536 с.
- 66.Петровский А. В., Шпалинский В. В. Социальная психология коллектива. М. : Просвещение, 1979. 328 с.
- 67.Петровський А. В. Психологія. М.: Академія, 2001. 263 с.
- 68.Петровський А. В. Соціальна психологія колективу. М.: Просвітництво, 1978. 175 с.
- 69.Плюснин Ю. М., Богатырева О. А., Биченков О. Е. Пространственное поведение и социальный статус ребенка в группе. *Вопр. психологии*, М., 1993. № 2. С. 21–30.
- 70.Покась Л., Мотовиляк О. Методика формування компетентності у старшокласників на уроках географії [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/8268/5/comunikacia.pdf>
- 71.Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія. Хмельницький, 2004. 322 с.
- 72.Пошукова Т. І. Динаміка егоцентризму в підлітковому та юнацькому віці. *Психологія: Респ. наук.-метод. зб. Вип. 35*. К.: Рад. шк., 1965. 119 с.
- 73.Практическая психология образования / под ред. И. В. Дубровиной. СПб.: Питер, 2006. 250 с.
- 74.Про лідерство. 10 найкращих статей з Harvard Business Review; Пер. з англ. О. Лобастової. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 216 с.
- 75.Психология и педагогика. Военная психология: учебник для вузов / под ред. А. Г. Маклакова. СПб. : Питер, 2005. 464 с.
- 76.Психологічний клімат колективу / Упоряд.: О. Марінушкіна. За заг. ред С. Максименка. Київ: Главник, 2004. 96 с.
- 77.Робоча книга практичного психолога: посібник спеціалістів, які працюють із персоналом / Під ред. А. Бодалева, А. Деркача, Л. Лаптева. М. : Вид-во Ин-та Психотерапії, 2003. 640 с.
- 78.Розвивальні та корекційні заняття психолога / упор. Т. Гончаренко. К. : Шкільний світ, 2004. 89 с.

- 79.Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 320 с.
- 80.Рухайло М. Психологічний клімат колективу. *Психолог*, 2006. № 17 (209). С. 32–41.
- 81.Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2006. 360 с.
- 82.Семечкін Н. І. Соціальна психологія. СПб. : Пітер, 2004. 376 с.
- 83.Сидоренков А. В. Социально-психологическая диагностика малых групп: методический инструментарий. М. : Издательство Южного федерального университета, 2014. 159 с.
- 84.Социальная психология : учебное пособие для студентов педагогических институтов / А. В. Петровский, В. В. Абраменкова, М. Е. Зеленова [и др.]; под ред. А. В. Петровского. М. : Просвещение, 1987. 224 с.
- 85.Соціальна психологія / Під ред. академ. А. Петровського. М.: Просвітництво, 1979. 132 с.
- 86.Соціально-психологічна діагностика: метод. рек. до самост. та індивід. роботи студ. / уклад. А. Б. Мудрик; Східноєвропейський нац. ун-т імені Лесі Українки, ф-т психології, каф. заг. та соц. психології. Луцьк: СЕНУ ім. Лесі Українки, 2012. 46 с.
- 87.Соціолого-педагогічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. В. Радула. Київ: ЕксОб, 2004. 158 с.
- 88.Столяренко Л. Д. Психологія: підручник для вузів. К.: Лідер, 2005. 592 с.
- 89.Теплов Б. М. Психологія: підручник. Київ: Рад. школа, 1950. 140 с.
- 90.Технології соціальної роботи з військовослужбовцями: інформ.-метод. збірник / Упорядник І. В. Пеша. Київ: ДЦССМ, 2003. 335 с.
- 91.Толстокорова А. Гендерні проблеми спілкування підлітків. *Психолог*, 2012. № 34. С. 8–10.
- 92.Трофімов Ю. Л. Психологія: підручник. К. : Либідь, 2002. 263 с.
- 93.Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учеб. пособие. М. : Институт психиатрии, 2002.

490 с.

- 94.Фоппель К. Групповая сплоченность. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. М. : Генезис, 2010. 336 с.
- 95.Хармич Г. Г Современный факторный анализ. М., 1972. 274 с.
- 96.Чорна І. М. Психолого-педагогічна профілактика девіантної поведінки: метод. посіб. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. 56 с.
- 97.Шапиро Д. Конфликт и общение: путеводитель по лабиринту регулирования конфликтов. Кишнев, 1997. 140 с.
- 98.Шибутани Т. Социальная психология: учеб. пособ. М., 1969. 220 с.
- 99.Шкуратова И. П. Когнитивный стиль и общение. Ростов-на-Дону: Изд-во РПУ, 1994. 130 с.
- 100.Шпак С.Г. Особливості психокорекції підлітків у кризовий період. *Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне: Рівненський інститут Університету «Україна», 2021. С. 141–147.
- 101.Шредер Х. К дифференциально-психологическому изучению состояния. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 45–56.
- 102.Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. : Дайджест, 1996. 120 с.
- 103.Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення: курс лекцій. Київ: Видавн.-поліграфічн. центр «Київський університет», 2002. 448 с.
- 104.Ягупов В. Військова психологія: підручник. К.: Тандем, 2004. 656 с.
- 105.Якиманська І. С. Технологія особистісно-орієнтованої освіти. К.: Вересень, 2000. С. 69–75.
- 106.Якимчук Ю. В. Розвиток когнітивного компонента комунікативних здібностей у студентів вищих навчальних закладів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*, К., 2010. № 4. С. 96–104.
- 107.Ярошевский М. Н. История психологии. М. : Мысль, 1985. 186 с.
- 108.Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник. Київ: Либідь, 1996. 264 с.